

■ article

REVISTA D'HISTÒRIA DE LA FILOSOFIA CATALANA,
Números 9/10, 2015 | Print ISSN 2014-1572 / Online ISSN 2014-1564
DOI: 10.2436/20.3001.02.107 | P. 55-78
Data de recepció: 9/10/2014 / Data d'admissió: 24/10/2014
<http://revistes.iec.cat/index.php/JOCIH>

«**D**anos la frenología acierto en la elección de gobernantes»: El fracàs de la frenologia a Catalunya en els intents de reformisme social al segle XIX

Iván Sánchez-Moreno

Doctor en Història de la Psicologia
Grup d'Història de Nou Barris
ivan.samo@gmail.com

resum

El present article introdueix el lector en una definició de la frenologia i dels seus fonaments teòrics. Tanmateix, el focus central se situa en els esforços per difondre la frenologia en terres catalanes a mitjan segle XIX de la mà de Marià Cubí i altres seguidors de la doctrina de Gall i Spurzheim. Cubí va veure en aquestes idees una lucrativa aplicació a diversos àmbits de la societat. A Catalunya, però, les intencions de Cubí i els seus deixebles consideraven molt oportuna la pràctica frenològica amb finalitats reformistes, tant a nivell educatiu i empresarial com també en l'elecció política dels millors candidats. Ara bé, l'ambigüitat ideològica de la seva proposta va deslegitimar els paràmetres suposadament científicistes de la frenologia aplicada en vendre-la com una eina al servei de cada postor. L'elit que s'interessà pels presumptes aspectes reformistes de la societat catalana que oferia la frenologia era la mateixa burgesia que volia desbancar els estaments aristocràtics, conservadors i espanyolistes que encara mantenien el monopoli de les institucions de màxima autoritat i influència social. La frenologia només va servir com a excusa reformista, quan només garantia l'adopció d'una pseudociència de fàcil aplicació que no precisava més que un crani prominent, grans dots de suggestió i una vèrbola imaginativa i seductora.

paraules clau

Frenologia – Higienisme – Reformisme polític – Clasisme – Epistemologia.

Ciència, economia i govern social conformen una tríada tan perversa com habitual en el pensament modern occidental. El cas de la frenologia a Catalunya a mitjan segle XIX testimonia un clar exemple d'aquesta intrínseca relació. Tanmateix, aquesta disciplina podria haver contribuït a un nou model social ideal de reformes d'arrels progressistes que, per diverses raons, no va saber aprofitar l'ascendent burgesia catalana de l'època.

A Espanya, però, no serà fins al regnat d'Isabel II quan l'àmbit acadèmic s'obrirà tímidament als nous models de pensament importats de l'estranger. Abans d'això, en canvi, van ser frustrants els intents d'alguns intel·lectuals espanyols per tractar de sintonitzar amb el desenvolupament artístic i científic impulsat per les polítiques nacionalistes de les grans potències europees. Aquesta situació provocà l'emigració massiva de molts intel·lectuals a terres estrangeres, un fet que, d'altra banda, va propiciar el descobriment de les noves idees que no aconseguien introduir-se més enllà de les fronteres espanyoles.

De fet, la introducció de la frenologia al país durant el segle XIX sorgeix d'aquesta tensió política i intel·lectual entre «les dues Espanyes» que van resultar de la invasió francesa: amb la restitució monàrquica dels Borbó es produí un rebuig significatiu de les idees de la Il·lustració i s'enfortí l'orientació més absolutista i reaccionària, contrària a tot tipus d'iniciativa de caire liberal. Durant el segle XIX, doncs, conviuriu una tendència conservadora i mantenedora de l'ordre i dels principis de l'antic règim i una línia progressista, desitjosa d'una profunda transformació política i social (Carpintero 1996; Domènech i Sáiz 1996).

Aquesta confrontació ocasionà una clara escissió en el pensament científic de l'època, distingint-se en les ciències humanes un corrent deutor de la influència francesa i de tarannà espiritualista i especulatiu, mentre que va créixer el suport d'una tradició de tall naturalista i fortament positivista que partia d'una visió mecanicista sobre l'ésser humà i la seva constitució social. La frenologia recollirà l'herència mixta entre dues tendències.

Serà entre els marges de 1833 i 1868 quan la frenologia gaudirà d'una màxima prosperitat al país, tot i que la seva repercussió seria més patent als Països Catalans (Domènech i Sáiz 1996) i sobretot gràcies a l'exhaustiva campanya de divulgació de Marià Cubí (1801-1875). Tot i això, Cubí va patir sempre l'entrebanc de certes posicions conservadores que encara eren més radicals Espanya endins.

Ara bé, de què parlem quan ens referim a la frenologia?

Definició de la frenologia

Si prenem l'explicació que ofereix Nofre (2006) sobre el seu possible origen etimològic, el nom de la frenologia prové de la conjunció grega entre «fren» (φρήν: «ment») i «logos» (λόγος: «ciència»), segons el terme emprat pel metge Benjamin Rush (1745-1813). La frenologia, de fet, estava destinada a servir com una nova ciència de la ment, tot i que els professionals d'aquesta disciplina presumien de ser més anatomistes que filòsofs i metafísics de la psique. Conseqüentment, s'ha d'entendre la frenologia com un clar antecede-

dent de la instauració científica de la psicologia en fonamentar la seva base en l'establiment del cervell com a principal òrgan de la ment. El seu interès per la història de la psicologia i altres ciències afins rau a posar l'èmfasi en la relació entre certes capacitats humanes i l'estructura corporal, reforçant encara més la concepció organicista de la ment. Això, però, comportà de retruc la subordinació de la psicologia a la fisiologia, encara que obrí una nova via pràctica cap al diagnòstic psicopatològic, l'orientació laboral, el peritatge legal i el desenvolupament psicopedagògic, entre altres aplicacions socials (Sáiz 2008; Rodríguez 1989).

La frenologia integrava un compendi dispers de doctrines de caire organicista que intentava explicar les diferents capacitats mentals en funció de certes característiques anatòmiques del crani. Assimilant l'exclusivitat del cervell com a òrgan de la ment, la frenologia tractava de descompondre el seu funcionament en tantes àrees particulars com especialitzades, segons els coneixements que es tenien de la ment fins aquella època. Segons el credo teòric que ens ocupa, existiria una íntima connexió entre la forma exterior del cap i algunes funcions particulars de la ment, posant en relació qüestions tant intel·lectuals com pròpies de la dimensió moral i de la personalitat amb determinades manifestacions i pautes de comportament (Hergenbahn 2001; Pérez i Tortosa 2006; Siguan 1981).

Creient que cada facultat psicològica s'originava en una regió superficial del cervell, s'elucubrava amb la hipòtesi que el crani que l'envolta ho feia tan estretament que els seus contorns denotarien les pertinents desviacions cerebrals de l'individu. D'aquesta manera, s'entenia que les funcions més desenvolupades presentarien protuberàncies, mentre que les més deficitàries correspondrien a una lleu esquerda o un petit sot al crani. Mesurant aquestes irregularitats, es podria revelar el grau de les capacitats mentals en qüestió.

El pare fundador de la frenologia, Franz Joseph Gall, establí vint-i-set funcions diferents, mentre que el seu deixeble Spurzheim va augmentar-les a vuit funcions més; el sistema de Marià Cubí, en canvi, comprenia fins a trenta-set facultats diverses, distribuïdes per tot el complex de localitzacions corticals que, alhora, repercutien en una plasmació física a l'escorça òssia. Per tant, tota tendència mental es podria mesurar per mitjà de l'inspecció cranial.

La frenologia ofería a l'home de carrer una teoria sobre la personalitat i un mètode de diagnòstic ràpid i senzill per tal de trobar diferències individuals amb una mínima garantia científica, basant-se en la classificació i la descripció cranial segons s'estilava en altres corrents de la història natural com ara l'anatomia comparada —establint similituds entre l'home i el simi—, l'eugenesia racial i la morfologia fisiognòmica en relació amb suposades disposicions innates. A partir d'aquestes suposicions, els frenòlegs concebien el cervell com un conjunt d'àrees funcionals que es podrien desenvolupar independent-

ment. Per tant, potenciant les funcions més deficitàries s'aconseguiria reestablir un bon equilibri mental.

D'una banda, la frenologia provocà una ruptura amb la concepció metafísica que es debatia encara en els àmbits acadèmics sobre els fenòmens mentals. La perspectiva frenològica estava més a prop d'una visió naturalista sobre l'ésser humà que altres eines menys objectives que es feien servir per diagnosticar un trastorn mental o conductual i que empraven una confusa terminologia basada en l'ànima o l'esperit, segons denunciava el mateix Gall (1825) al text inaugural d'aquesta disciplina.

D'altra banda, la frenologia reforçava la creença en les diferències individuals, superava la distinció cartesiana que distingia entre ment i cos, aportava un detallat sistema descriptiu sobre les funcions cerebrals i oferia una tècnica d'anàlisi suposadament objectiva sobre la ment, com a alternativa als mètodes introspectius derivats d'una psicologia en bolquers encara massa metafísica (Hergenhahn 2001). Avui dia, però, autors com Peña-Casanova (2009) veuen en la frenologia importants punts de similitud amb l'exploració neuropsicològica.

Però, com ja s'ha dit, la frenologia no només s'adcrivia al pla intel·lectual de la ment, sinó també als principis morals d'arrel innata propis de cada individu, als quals correspondria una organització interna i una manifestació cranial associada. Aquest aspecte sobre la mesura de les característiques morals tindrà severes conseqüències en l'establiment d'un model ideal de societat gràcies a la pretesa aplicació de la frenologia al govern civil del país. El seu èxit fulminant, però, anava de la mà de la seva facilitat metodològica i de comprensió, reduint-se al diagnòstic per palpació cranial —altrament dit «examen cranioscòpic» (Gall 1825).

La frenologia, fonamentant-se en una, fins llavors, inèdita relació entre conducta i sistema nerviós, combinava una teoria cerebral i una ciència del caràcter i del temperament que es podria resumir en una sèrie de punts:

1. Que el cervell és l'òrgan exclusiu de la ment.
2. Que el cervell està compost per un conjunt d'àrees funcionals independents entre si.
3. Que cada àrea està localitzada de forma superficial al mateix cervell i apleix una funció especialitzada en cada cas.
4. Que el crani s'ossifica sobre el cervell durant la seva formació, de tal manera que la part externa del crani és un reflex de l'interior cerebral.
5. Que la ment pot ésser analitzada mesurant la correspondència existent entre els sortints i els enfonsaments cranials envers les facultats inherents de l'home.

L'aspecte més discutible, però, era l'afirmació que les facultats mentals no existien de la mateixa manera i en el mateix grau en totes les persones, justificant d'aquesta manera tot un seguit de diferències individuals, però també de classe, raça, gènere, edat o formació cultural, entre altres factors de distinció i diversitat. Gràcies a això, la frenologia fou ràpidament adoptada pel moviment liberal per reivindicar la necessitat de corregir certs problemes socials a partir d'estudis resultants de la seva aplicació sobre alguns sectors poblacionals.

Ara bé, malgrat el seu èxit mundial —i sobretot a Anglaterra, França, Suïssa i els EUA—, a Espanya només va tenir una repercussió positiva als Països Catalans. A què va ser degut aquest menyspreu que la frenologia va patir a la resta de la península? Abans d'entrar en matèria, és convenient parlar com es tergiversà el model original creat per dues figures pioneres de la frenologia: Franz Joseph Gall (1758-1828) i Johann Caspar Spurzheim (1776-1832), dues biografies que són gairebé un reflex on s'emmirallà la vida de Marià Cubí (1801-1875).

Els pares fundadors de la frenologia

Quan encara era un nen, el vienès Franz Joseph Gall (1758-1828) constatà que la major part de persones dotades amb el do d'una gran memòria estaven caracteritzades per uns ulls enormes i prominents. Aquest afer va ser el tret de sortida d'una intensa carrera com a metge anatomista que l'autor va aprofitar per comparar sistemàticament alguns trets externs dels individus amb mesuraments precisos sobre la seva personalitat. Paral·lelament, Gall va compilar una llarga experiència mesurant els cranis de milers d'interns a les presons, els manicomis i els orfenats del seu país per tal de constituir una classificació diferencial que acostava els éssers humans de menor intel·ligència al nivell d'animals, un fet que el mateix Gall volia corroborar afirmant que, en aquests casos, l'escorça cranial era molt menys desenvolupada que en els homes intel·ligents (Hothersall 2005; Hergenhahn 2001).

Juntament amb el seu deixeble Spurzheim, Gall presentà el seu model frenològic l'any 1808 davant del Comitè Científic de l'Institut Francès presidit pel metge Phillipe Pinel, però fou rebutjat de manera immediata per la seva tendència elucubradora (Pérez i Tortosa 2006). Gall considerava, entre altres aspectes molt discutibles de la seva teoria, que la forma del crani estava determinada des de la infància i que el seu desenvolupament estaria ja marcat per una empremta innata del mateix individu. Això implicava una concepció molt pessimista de l'home, en què certes funcions de la ment no podien canviar-se malgrat l'esforç per corregir les seves deficiències. En qualificar fins i tot d'«assassina» alguna de les capacitats innates de l'home —entesa com l'àrea

que gestiona l'impuls de destructivitat—, Gall deixava clara la seva posició ètica davant de l'ésser humà i la molt relativa probabilitat de reforma que pronosticava per a certs individus. Un exemple el trobem en la detecció que va fer Gall d'una particular protuberància per damunt de l'orella que, segons ell, albergava el *locus* cerebral de la cobdícia i del poder que, és clar, seria molt més ressaltat en carteristes convictes i reincidents (Hothersall 2005).

Més enllà de les crítiques que va rebre des de l'acadèmia científica, la Schädellerhe o «doctrina del crani» —Gall evitava el terme «frenologia»— va ser acusada per l'Església de ser extremadament determinista i materialista i de promoure l'ateisme entre la població. Per esquivar la censura catòlica, Gall es defensà argumentant que havia descobert «l'òrgan de la religió» en el cervell, el qual provava no només el grau de fe de l'individu, sinó també la mateixa existència de Déu. Malgrat aquestes argumentacions, la seva obra es va incloure en l'índex papal de llibres prohibits (Hothersall 2005). De retruc, l'emperador Francesc II d'Àustria el condemnà a no exercir mai més com a metge en tot el país, titllant el seu pensament de subversiu contra la moral social de l'època. Nofre (2006) insinua que el decret podria haver estat instigat per gelosia professional pel metge particular del rei. El resultat, però, va ser l'exili de Gall en companyia de Spurzheim. Un cop mort Gall a París l'any 1828, l'Església encara li va negar la sepultura al cementiri, inculpant-lo un altre cop de blasfèmia i heretgia.

Considerat com un dels principals antecedents de les ciències de la conducta i de l'antropologia criminal, Gall no va saber veure les possibilitats que la frenologia oferia als instigadors d'una reforma social. Devem aquest mèrit sobretot a Johann Caspar Spurzheim (1776-1832), el primer que va postular les aplicacions de la frenologia en l'àmbit terapèutic, educatiu i social, donant a la disciplina un gir cap a la filosofia moral (Nofre 2006). A diferència del seu mestre, Spurzheim tenia una concepció més optimista i utòpica sobre l'ésser humà, partint de la premissa que tothom és sempre millorable i que la frenologia podia mostrar el nou camí cap a la perfecció. Tanmateix, superava a Gall pel que fa al recolzament en mètodes científics de dissecció molt més acurats per tal d'establir les relacions entre la conducta fisiològica, l'anatomia cerebral i la configuració del sistema nerviós.

Potser l'enveja professional va empènyer Spurzheim a distanciar-se de qui fou el seu mestre. L'any 1832, mentre Gall es quedava a París amb més polèmiques que fortunes, Spurzheim emigrava als EUA, on va ser rebut amb tota mena d'honors. A les universitats de Yale i Harvard, per exemple, va impartir una sèrie de conferències a les quals van assistir diverses personalitats influents de la societat nord-americana que buscaven en la frenologia una explicació etiològica sobre el comportament humà, una tecnologia predictiva senzilla per avaluar el caràcter i la intel·ligència, així com una empremta biològica

que justificués la urgència d'una reforma social i corregís els patrons de conducta esbiaixats. En definitiva, a la frenologia ja s'esqueien les bases del futur conductisme (Hergenhahn 2001). Malauradament, sis mesos després de la seva arribada al continent americà, Spurzheim emmalaltí mortalment.

El seu principal seguidor, George Combe (1788-1858), va traduir la seva obra però matisant (i suprimint) algunes idees que xocaven amb el pensament de certa elit, sobretot pel que fa a les teories psicosexuals que Gall havia transmès al seu alumne. Per començar, Combe no concebia com a normal que l'apetit sexual aparegués en la primera infància de manera natural —tal i com anys després afirmaria Freud amb la psicoanàlisi—, ni tampoc acceptava la pràctica sexual com una cosa beneficiosa per a la salut. Per contra, Combe negava tota mostra de sexualitat en nens i dones, prescindint fins i tot en la seva traducció de les pàgines de Gall que parlessin sobre l'orgasme (Nofre 2006).

Aquestes progressives tergiversacions sobre els mateixos fonaments de la frenologia no seran les úniques que tombaran interessadament la presumpta inspiració reformista que podria emparar els motius de la frenologia aplicada. Malgrat els severos canvis que van afectar l'obra original de Gall i Spurzheim, el manual de frenologia de Combe va esdevenir indiscutiblement un èxit de vendes que, a la fi del segle XIX, superà fins i tot el revolucionari *Origen de les espècies* de Charles Darwin: si bé aquest va assolir l'envejable quantitat de 50.000 exemplars venuts, el llibre de Combe el superà amb 80.500 (Nofre 2006). Entre els àvids lectors d'aquest *best-seller* trobarem més endavant Marià Cubí durant els anys que va viure als EUA.

Ràpidament, la frenologia va despertar l'interès de molts especuladors que veien en la ciència nouvinguda d'Europa una via fàcil per guanyar diners, alhora que l'acadèmia científica nord-americana reprovava la validesa de la frenologia com a mètode psicomètric fiable. La fama pública de la frenologia creixia proporcionalment al seu descrèdit en l'àmbit de les ciències. Literats com Edgar Allan Poe, Mark Twain, Arthur Conan Doyle, Walt Whitman, Herman Melville o Charlotte Brönte no només s'acostaren amb curiositat a la frenologia, sinó que fins i tot adoptaren algunes associacions fisiognòmiques basades en les teories frenològiques per a la construcció dels seus personatges de ficció (Hothersall 2005).

L'estrenada «nova ciència» propiciaria als EUA una prolífica quantitat d'empreses dedicades a l'explotació frenològica. Una de les principals marques de consultoria frenològica va ser la companyia Fowler & Wells, fundada pels germans Orson i Lorenzo Fowler i el seu cunyat Samuel Wells. A mitjan segle XIX eren els propietaris d'una important cadena de consultes que assessoraven en qüestions laborals per a la contractació d'empleats, el disseny de perfils professionals i la selecció de candidats per a certs càrrecs de prestigi social. Per a algunes entrevistes de treball s'exigia la certificació d'un informe frenològic

detallat i segellat per la citada empresa, per tal de demostrar la vàlua del personal contractat i estalviar-se així repercussions de caire legal sobre possibles negligències i irresponsabilitats a la feina.

A més, a les seus que Fowler & Wells tenien repartides per tot el país també es desenvolupaven tasques d'orientació educativa i servien de vegades com a agències matrimonials, asseverant la conveniència de la parella escollida per casar-se. L'empresa en qüestió garantia el seu rigor gairebé al 100%. De fet, entre els seus encerts, a Fowler & Wells es vantaven d'haver examinat Ray Kroc quan només era un marrec de quatre anys, augurant-li la glòria al sector alimentari: Ray Krock fundaria temps després la famosa marca de *fast food* McDonald's (Hothersall 2005).

El negoci frenològic no es reduïa a la consultoria, és clar. També integrava la publicació de manuals divulgatius i la comercialització d'objectes, aparells i equips de mesurament i examinació frenològica, com ara els mapes d'exploració o busts de distribució anatòmica i de classificació funcional de les diverses regions cranials que s'empraven com una pauta de guia per a les anàlisis frenològiques. Aquestes eines, disposades a l'abast de tothom a un preu mòdic, van repercutir en la proliferació de *bump-readers*, frenòlegs itinerants que, venent els seus serveis de poble en poble, trobaven en la frenologia una forma relativament fàcil de guanyar-se la vida. L'ús de la frenologia com una pseudo-ciència per endevinar el futur dels seus clients, la falta de preparació tècnica i la reputació de xarlatans de fireta d'aquests frenòlegs ambulants va obstaculitzar encara més l'acceptació d'aquesta disciplina entre les ciències humanes oficials.

Però encara que als EUA i a la resta d'Europa la frenologia ja tenia els dies comptats, Marià Cubí valorà les possibilitats comercials que oferia la seva introducció en l'encotillat panorama espanyol. I val a dir que va gaudir d'un inesperat èxit.

La introducció de la frenologia a Catalunya

Marià Cubí, a qui dedicarem un apartat més endavant, no va ser l'únic autor que conreà la frenologia en terres catalanes. Com ja s'ha dit, a Espanya no tingué el ressò que promulgà Cubí en tornar dels EUA, on va descobrir el potencial social (i també econòmic) de la frenologia. En realitat, la frenologia ja havia arribat temps enrere a Espanya, però abans de Cubí les publicacions sobre aquesta matèria passaven amb més pena que glòria.

L'any 1806, la doctrina de Gall havia estat traduïda i publicada a Madrid. Però ni la primera edició ni la segona —trenta anys més tard— va despertar gaire interès a la pell de brau. Una revisió crítica de Lelut —«Refutación de la organología frenológica de Gall»— i els manuals de Combe i Bessi-

èers també van ser oblidats tan bon punt van aparèixer als prestatges d'algunes llibreries espanyoles. D'altra banda, títols com el de l'estudi de Debreyne no contribuïen precisament a millorar l'opinió que es tenia sobre la frenologia al país, entesa com una pseudociència —a voltes mística— que pretenia abraçar tota la complexitat humana: «Pensamientos de un creyente católico o consideraciones filosóficas, morales y religiosas sobre el materialismo moderno, el alma de las bestias, la frenología, el suicidio, el duelo y el magnetismo animal» (Domènech i Sáiz 1996).

Aquesta indiferència generalitzada a Espanya sobre la matèria frenològica no tindrà parangó en terres catalanes, on l'acceptació de la nova ciència no tingué precedents arreu del país. Si bé el cas de Marià Cubí és el més destacat, no es pot oblidar el nombrós grup de Vilanova i la Geltrú (citat per Nofre 2007; Domènech i Sáiz 1996): Magí Pers, Josep Pers, Narcís Gay, Teodor Creus, Joan Llach, Pau Mimó, etc. Concretament, Narcís Gay i Beyà (1819-1872) i Joan Llach i Soliva (1821-1860), a més de col·laborar estretament amb Marià Cubí, van estar al capdavant d'*El Eco de la Frenología*, publicat l'any 1847. Magí Pers i Ramona (1803-1888) va ser el responsable d'una altra via imprescindible de difusió de la disciplina durant els anys 1852-1854: la *Revista Frenológica*. Autor del molt venut *Manual de Frenología al alcance de todos*, Magí Pers es vantava d'haver identificat l'òrgan funcional del cervell encarregat de l'adhesió nacional i de la decidida preferència per la pròpia pàtria, localitzat a la regió occipital (Siguan 1981).

A més de les citades publicacions periòdiques editades a Catalunya, també s'ha d'anomenar *La Antorcha*, dirigida pel mateix Marià Cubí. A Madrid, però, diverses revistes van esmentar la frenologia de manera molt esporàdica i encara molt més crítica, coincidint significativament amb els cursos que Cubí oferí a la capital d'Espanya entre 1840 i 1850: la *Gaceta Médica* i el *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia* van ser les dues revistes que més vegades van atacar l'obra de Cubí (López 2000). Comparant les opinions que es destil·laven en moltes d'aquestes revistes, val a dir que a Madrid la frenologia semblava haver-se convertit en la gran bèstia negra a combatre amb escreix.

No acaba aquí la llista d'autors catalans que defensaven la nouvinguda frenologia. Els doctors Pere Mata i Fontanet (1811-1877) i Pere Felip Monlau (1808-1871) també van aportar els seus coneixements a la causa frenològica. El primer mantenia una posició més liberal i progressista que molts altres companys de la professió: elogiava la capacitat de la frenologia per explicar científicament l'individu i la societat. Molt escèptic sobre l'ús no professional ni homologat de la frenologia en mans de xarlatans, Pere Mata advertia dels perills de transvestir aquesta disciplina en una mena de quiromància sense escrúpols. De retruc, desconfiava de les bondats de la cranioscòpia frenològica (Carpintero 1996).

Ara bé, Mata adscribia la psicologia com una part de la fisiologia, subratllant encara més la lectura organicista i localista de la frenologia aplicada a l'estudi de la ment. Per al metge, tant la psicologia com la frenologia havien d'ésser ciències empíriques que prenguessin l'home com un objecte d'estudi extern —rebutjant, doncs, tota temptativa d'emprar mètodes introspectius. Malauradament, en servir-se de la frenologia per parlar de termes psicològics, acostava tant la seva visió mentalista al camp de la fisiologia que va ser sovint acusat de materialista i de sever reduccionista de les ciències de la ment. Les pitjors crítiques, és clar, provenien de les forces politicoacadèmiques més conservadores, com evidencia l'opinió que Menéndez Pelayo tenia del doctor Mata en titllar-lo de «secuaz fervoroso de las doctrinas de Gall» (Nofre 2007).

També el doctor Monlau en malpensava de la frenologia per tractar temes com l'ànima o la consciència servint-se de premisses argumentals sobre una suposada naturalesa orgànica i física, tal com denuncia als seus *Elementos de psicología*. Coincidint amb Pere Mata, Monlau no aprovava el mètode cranioscòpic i acusava els frenòlegs de ser més moralistes que científics. Però, al contrari que aquell, valorava positivament la projecció d'una ciència que proporcionava una comprensió senzilla sobre condicions molt complexes de l'ésser humà, com les passions temperamentals i els trets innats i diferencials de la personalitat, així com veia en la frenologia una excel·lent via al servei de la higiene i la perfecció social per la millora dels individus (Nofre 2007).

La llarga llista de personalitats de la ciència i la medicina catalanes que van obrir els braços a la frenologia inclou insignes noms com els de Joan Drument (1798-1863), Ramon Ferrer i Garcés (1803-1872), Agustí Yáñez i Girona (1789-1857), Ignasi Miquel Pusalgas (1790-1874), Emili Pi i Molist (1824-1892) i el seu amic Josep Oriol i Bernadet (1811-1860), matemàtic i arquitecte amb qui va projectar l'Hospital Mental de la Santa Creu i de Sant Pau de Barcelona (Pi i Molist 1860).

Basant-nos en Nofre (2007) i Domènech i Sáiz (1996), trobem algunes dades significatives sobre la introducció de la frenologia a Catalunya gràcies als autors citats al paràgraf anterior. Drument, nascut a Barcelona, fou nomenat catedràtic de la Facultat de Medicina de Madrid i dedicà bona part de la seva doctrina acadèmica a la frenologia, tal i com faria Ramon Ferrer, de grans conviccions progressistes i defensor de la cranioscòpia, al seu *Tratado de Medicina Legal* editat l'any 1847. *Lecciones de Historia Natural*, publicat tres anys abans i signat per Agustí Yáñez, introduïa una classificació de les races recolzant-se en l'anàlisi frenològica dels cranis i les faccions. Miquel Pusalgas, en canvi, suggerí que els museus d'anatomia repartits per tota la península havien de disposar d'una secció dedicada exclusivament a albergar un bon catàleg de cranis i cervells de maniàtics i criminals per servir a la divulgació científica. D'altra banda, Pi i Molist (1870) consagrà la seva memòria doctoral al camp

de la frenologia, però cuidant-se prou de mencionar enlloc Marià Cubí. A més, cal afegir les contribucions del metge mallorquí Bernat Fiol, les lliçons sobre fisiologia que impartí Joan Magaz a la Universitat de Barcelona l'any 1860, l'*Exposición del sistema del doctor Gall* que Joan Mayer publicà l'any 1822 sota el pseudònim d'Ernest Cook i les benignes aportacions en la premsa escrita de Josep Maria Pelegrí (metge de l'Hospital General de Tarragona), Julián Álvarez (director de l'Hospital Militar de Tarragona) i Sebastià Vinent (promotor de la cranioscòpia a *El Eco de la Frenología*) al llarg del segle XIX.

La frenologia va convèncer molts adeptes, però també aixecà moltes veus en contra com la de Joan Ribot i Ferrer (1788-1851), qui en les seves *Lecciones de Fisiología* publicades poc abans de morir criticava obertament el sistema original de Franz Joseph Gall. Als antípodes de Joan Ribot, el doctor Baldomero Comulada pronunciava a la fi del segle XIX un discurs a l'Acadèmia Reial de Medicina de Barcelona defensant els mètodes cranioscòpics de Gall, tot i que rebutjant la classificació entre 38 i 40 funcions a les quals havia arribat Marià Cubí. El doctor Comulada, director general de la Casa de la Caritat de Barcelona, admetia la localització de les facultats intel·lectuals a la part anterior del cervell, les afectives a la superior i els instints a les regions posteriors, però afegia que el front també presentava trets visibles sobre les capacitats intel·lectuals de l'individu: si el front era prominent, s'entenia com un signe d'elevada intel·ligència, com pretenia demostrar amb els exemples de Kant, Descartes, Cervantes, Fortuny i Zorrilla (Parellada 1986).

Però, sens dubte, la figura més rellevant de la frenologia catalana fou Marià Cubí, mestre d'escola, lingüista i incansable viatger que va introduir a bastament la nova ciència a les nostres terres, malgrat que els seus esforços van topiar amb la tossuderia dels estaments científics més reaccionaris quan, de fet, la frenologia ja començava internacionalment a passar de moda.

Marià Cubí i l'auge de la frenologia catalana

Natural de Malgrat de Mar (el Maresme), Marià Cubí i Soler (1801-1875) no va deixar gaire empremta al seu lloc d'origen. L'escriptor Josep Pla apunta aquest silenci de la memòria històrica amb el seu particular estil literari:

El senyor Cubí era fill de Malgrat. En una de les últimes visites fetes a aquesta població vaig tractar d'indagar si es conservava algun record del seu il·lustre fill, i em vaig trobar que l'oblit més absolut cobria la seva memòria (...). A Malgrat, Cubí és totalment oblidat (Pla 1951).

Cal dir que en Marià Cubí tampoc no va viure gaire al seu poble natal, ja que, sent encara un nen, la seva família es traslladà a Maó quan esclatà la guerra contra els francesos (Siguan 1981). Dotat d'un gran domini de la llen-

gua, el jove Cubí exercí de professor privat d'anglès i francès, però amb només vint anys emigrà als EUA per treballar com a mestre de castellà, creant fins i tot un sistema ortogràfic propi basat en la fonètica —tan profús en les lletres zeta i jota que, segons Pla (1951), semblava més aviat escriure en un dialecte andalús. Després de residir una llarga temporada a Baltimore, Cubí viatjà primer a Cuba —on va fundar el col·legi Buenavista a l'Havana l'any 1829— i més tard a Mèxic —on va dirigir una altra escola. El seu periple americà va acabar altrament a Nova Orleans, on es convertí fervorosament a la causa frenològica de la mà dels escrits de Combe i el *merchandising* de l'empresa Fowler & Wells. D'aquella època americana han deixat testimoni dues publicacions: *Introducción a la frenología por un catalán*, publicat a Nova Orleans al 1836, i *Phrenology*, editat a Boston quatre anys més tard (Siguan 1981).

Per a alguns biògrafs no és casualitat que fos al Carib i al sud dels EUA on Cubí entrés en contacte amb la frenologia, sent ambdues zones molt propícies a la influència de certes sectes mèdiques i homeopàtiques que podrien haver despertat abans la seva curiositat que una veritable inquietud científica (Nofre 2007; Domènech i Sáiz 1996).

En tornar a Catalunya, plenament format en la «nova ciència» frenològica, Cubí organitzà tot un seguit de cursos privats amb persones influents de l'alta societat, cobrant una elevada matrícula i venent els seus productes i llibres. Els citats autors Nofre (2007) i Domènech i Sáiz (1996) apunten que algunes d'aquestes publicacions van ser autèntics *best-sellers* —si no comptem amb l'èxit relatiu entre els seus subscriptors de la revista *La Antorcha*, subtitulada com a «Semanao enciclopédico de ciencias, bello secso, artes, literatura e industria», que va veure la llum a mitjan segle XIX. Veiem a continuació alguns exemples d'aquests texts, seguint les referències que acabem d'esmentar.

Del *Sistema complejo de frenología con aplicaciones prácticas para el mejoramiento del hombre, individual y socialmente considerado*, publicat l'any 1842, es van vendre tots els exemplars de seguida. El breu *Manual de frenología o Filosofía del entendimiento humano sobre la Fisiología del Zélebro*, de l'any següent, també va exhaurir-se molt aviat. *Elementos de frenología, fisiognomía y magnetismo humano en completa harmonía con la espiritualidad, libertad e inmortalidad del alma*, de 1846, va patir una sort similar, així com *La frenología i sus glorias* (1852), un extens volum de mil pàgines on compendiava gairebé el contingut de tots els llibres precedents. És en aquesta obra on Cubí defineix la seva disciplina com «l'estudi de les funcions de l'ànima» i presenta una clara posició dualista que separa cos i ment, en què el primer és un mer instrument mòbil al servei de l'altre com a principi motor.

Entre els seus alumnes, Cubí comptà amb la *crème de la crème* de la burgesia i l'aristocràcia catalanes, amb predomini de pedagogs, metges i advocats (Siguan 1981; Nofre 2007; Domènech i Sáiz 1996; Carpintero 2004). Les se-

ves classes incloïen no només visites particulars, sinó també lliçons pràctiques a presons, orfenats i manicomis, tal com feia Gall, pare fundador de la frenologia. Entre els clients que visità, Cubí va analitzar un jove Eusebi Güell i Bacigalupi (1846-1918) de 21 anys, despuntant entre les seves aptituds i talents una definitiva orientació cap a les ciències naturals —sobretot cap a la branca de la química—, el comerç i la literatura, remarcant el seu bon tracte amb la gent, un caràcter discret però ferm, un temperament tenaç i enèrgic si fos necessari —«lo cortés no quita lo valiente», apuntà Cubí al seu informe— i uns valors moblats per la justícia, el respecte i la benevolència, cabdals per a la carrera diplomàtica que asseverava pel seu futur (Peña-Casanova 2009).

Tot i l'auge dels seus serveis com a frenòleg, Cubí només citava les peculiaritats positives més notòries dels seus millor clients. En canvi, només destacava les tendències psicopatològiques i criminals dels interns en penitenciaris i manicomis basant-se en les seves observacions cranials, guanyant-se d'aquesta manera l'afecció de molts prohoms del poder polític i administratiu de les esferes catalanes que veien en la frenologia l'oportunitat de portar a terme moltes de les reformes socials que contrarestarien amb les mancances promogudes pel govern espanyol.

Les coses es van tòrcer quan, entre 1845 i 1847, Cubí encetà una exhaustiva campanya de difusió de la frenologia fora de Catalunya: Saragossa, Madrid, Gijón, Lleó, Lugo, la Corunya i Santiago de Compostel·la van ser algunes de les províncies que van tenir el privilegi de comptar amb algun acte frenològic organitzat o presidit pel mateix Cubí (conferències, cursos, demostracions empíriques, etc.). Va ser precisament a Santiago on va ser denunciat a les autoritats religioses per Antonio Severo, sota sospita de promoure tendències protestants amagades en pressupòsits científics, a més de negar el pecat afirmant l'eximent d'etiologies de caire naturalista (Siguan 1981; Domènech i Sáiz 1996; Carpintero 2004). El llarg procés del Tribunal Eclesiàstic de Santiago el va mantenir retingut gairebé durant tot l'any 1847 al domicili particular d'un dels seus alumnes. D'aquesta dissortada època és la *Polémica religioso-frenológico-magnética* (1848) que Cubí va escriure en defensa pròpia. En aquesta obra, l'autor matisava les seves teories al·legant que, sense negar els marges de la racionalitat científica, el seu sistema de classificació incloïa entre les funcions cerebrals la capacitat de desenvolupar cert grau natural de religiositat, però aquesta claudicació no va ser tinguda en compte i va haver de pagar una multa simbòlica.

L'escàndol social que va esquitxar Cubí va empitjorar significativament la seva imatge pública, rebent a partir de llavors fortes crítiques d'alguns col·legues de la frenologia que ja donaven el seu model per fracassat per vendre's al millor postor i no mantenir una coherència objectiva, i per inspirar-se tan devotament en teories desfasades sobre les localitzacions funcionals del cervell, difícils de demostrar per mitjà del mètode cranioscòpic. Algunes d'aques-

tes crítiques ja s'entreveïen en els escrits de Mata i Monlau. Però no van ser les seves les úniques veus a aixecar-se contra el principal introductor de la frenologia a Espanya i Catalunya. Cubí fou injuriat sobretot per basar-se en hipòtesis inviablès sobre capritxoses associacions amb certes irregularitats cranials d'ambigua interpretació i molt discutible lectura diagnòstica (Carpintero 2004; Siguan 1981).

Ara bé, Cubí tampoc no va fer gaire per corregir les mancances del seu model teòric, limitant-se a reproduir el que altres autors anteriors ja havien dit sobre la frenologia. Cubí no va ser mai un teòric brillant, només un divulgador espavilat que, com Fowler & Wells, va fer de la frenologia un bon negoci. Paral·lelament, va intentar fer fortuna com a hipnotitzador, sense les pretensions terapèutiques de l'escola psiquiàtrica francesa. La cada cop més aporrinada fama de Cubí no va millorar quan el frenòleg català va insistir en el que ell considerava la seva màxima aportació mundial: l'òrgan de la deductivitat que, segons l'autor, provava el poder de preveure per mitjà d'operacions lògiques allò que ocorrerà en un futur pròxim. Aquesta idea de Cubí no s'allunyava gaire de la mística creença d'existir connaturalment cert grau d'endevinació. Aprofitant-se de la ignorància científica del moment, Cubí fins i tot assegurava que, per tal d'ajudar el desenvolupament d'una protuberància cranial deficitària, calia aplicar sangoneres regularment (López 2000). Anècdotes com les que exposem posen de manifest que la primitiva frenologia de Cubí no podia fer front als avenços de les neurociències, que estaven guanyant terreny a Europa i que tot just començaven a despuntar en terres espanyoles.

Caigut finalment en l'absolut descrèdit, es parlava de Cubí com un savi que havia enfollit i que no podia competir amb rivals tan convincents al carrer com les gitanes que endevinaven el futur llegint el palmell de la mà (Pla 1951). A més de la marginació dels àmbits científics, els desesperats intents per pidolar favors polítics negats al passat van quedar totalment enterbolits amb la publicació l'any 1852 d'*Al pueblo español, sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable*. Només va recuperar una mica del seu antic mèrit quan s'edità a França *La phrénologie régénérée* sis anys més tard, que l'autor dedicà amb un to declaradament servil a Napoleó III (Domènech i Sáiz 1996).

El progressiu decreixement d'alumnes i els constants atacs des de la premsa conservadora van apartar Cubí dels cercles públics, centrant una dedicació plena en la docència de llengües estrangeres dins del territori espanyol. A pesar del record de les polèmiques passades, Cubí tornà a Galícia, obrint consulta al Ferrol l'any 1866. Quasi una dècada més tard, Marià Cubí moria a causa d'una apoplexia (Siguan 1981).

La frenologia, un model ambigu de reforma social

Sense anar més lluny, les preteses intencions reformistes de Marià Cubí queden en dubte quan revisem la seva particular classificació frenològica a partir del model original de Gall (1825). Mentre que aquest reduïa totes les facultats mentals a 27, autors posteriors —i, entre ells, Cubí— ampliarien el total a 37 o a més, segons els interessos de cadascú (Hothersall 2005; Pérez i Tortosa 2006; Sáiz 2008). Tant Cubí (1852) com Gall (1825), però, coincideixen a distingir tres grans àrees cerebrals: les regions anteriors estarien dedicades als afers intel·lectuals; les superiors pertanyen a les qüestions morals; les inferiors quedarien relegades als instints animals. Trets com els de la tendresa, el valor, l'enginy, l'orgull o l'astúcia seran, segons aquests autors, exclusius del ser humà. Però altres capacitats com l'adquisició de cert sentit moral, un determinat grau de sentiment religiós, un talent poètic o fins i tot el desig de robar i matar serien distintius d'algunes persones determinades. Heus aquí la principal eina de prevenció de la frenologia.

Cubí parlava del reequilibrament d'aquelles capacitats que haurien quedat minvades en el seu desenvolupament per tal de corregir i compensar aquesta alteració. Això no estaria renyit amb la idea que si es detectava una lleu depressió en alguna zona cranial concreta podria pronosticar-se una correlativa decaiguda o feblesa en la facultat psíquica associada. Per nedar i guardar la roba, el mateix Cubí (1852) apuntava que la frenologia era més estimativa que exacta. A més, a diferència de la radical posició determinista de Gall, admetia que l'individu és més o menys responsable de canviar la seva conducta o manera de ser. És a dir, la llibertat podia condicionar les causes i modificacions d'una mentalitat i d'un caràcter particulars. Amb això, Cubí considerava ambiguament una dimensió connatural i previsible de l'home, detectable per la mera palpació cranial; però, d'altra banda, també obria la possibilitat d'introduir unes variables ambientals i indeterminades que desencadenarien cert potencial o una degeneració en alguna de les funcions de la ment.

Com altres autors ja van fer amb el model original de Gall, Cubí també va tergiversar pel seu interès lucratiu algunes de les categories de classificació emprades per Gall. No podem oblidar que els catàlegs de capacitats mentals estimades per cada frenòleg podien variar sensiblement entre si. Però en el cas de Cubí no només canviava la nomenclatura respecte al model pioner, sinó que a més afegia registres o suprimia algunes categories establertes pel mateix Gall (Peña-Casanova 2009). Gall, de fet, distingia inicialment les facultats afectives —dividides en propensions i sentiments— i facultats intel·lectuals o cognoscitives —distribuïdes alhora en capacitats perceptives i reflexives. Entre els sentiments més bàsics de l'ésser humà, Gall (1825) mesurava els de la prudència, l'autoestima, la benevolència, el respecte i l'esperança, per exemple.

Ara bé, entre les propensions ja es manifesten algunes diferències substancials amb el model de Cubí, sobretot pel que fa a la lectura funcional de cadascuna de les capacitats incloses.

Per a Cubí (1852), aquestes funcions no depenen tant d'una base instintiva que seria igual per a tots els individus, sinó que, per contra, barrejarien també qualitats morals inhabituals en certs sectors de la població. La capacitat de ser amable amb el proïsme —que Cubí anomena «Jeneratividad» i «Amatividad»— i l'amor paternal cap als fills —la «Filojenitura», «Prolevidad» o «Filo progenitividad», segons la nomenclatura de Cubí— estarien situades al costat de l'instint de destructivitat, explicant el fet que, segons l'individu, una funció més desenvolupada vagi en detriment d'altres veïnes. Tot i no ser mútuament excloents entre si, el decurs d'unes podrien afectar les altres.

Segons Cubí (1852), algunes d'aquestes funcions són més ressaltades en persones d'un escàs poder adquisitiu o d'un nivell cultural molt baix, com podria demostrar un elevat percentatge d'instint apetitiu («Alimentatividad»), una nul·la capacitat per tenir tacte als negocis («Estratejividad» o «Secretividad»), una mínima habilitat per experimentar un plaer estètic davant d'una obra d'art («Sublimividad»), dèficits en l'adquisició de maneres socials («Imitatividad»), en la capacitat per sobresortir públicament («Idealidad» o «Mejoratividad»), una paupèrrima set de distinció («Aprobatividad»), un elevat grau d'«Inferiorividad» (respectabilitat pel venerable, submissió a l'autoritat i una legítima resignació davant la frustració) o una pobra afecció al lloc de residència o a la llar («Habitabilidad»).

Més enllà dels noms ridículs donats a algunes categories —«Chistividad», «Jocosidad» o «Hilaridad» per referir-se al sentit de l'humor, «Conyugatividad» per parlar de la fidelitat matrimonial o «Benevolentividad» per la compassió i generositat—, el sistema classificatiu de Cubí (1852) apuntava cap a la intenció d'establir una clara separació entre classes socials, com reafirmen categories com les del desenvolupament de l'amor propi («Superiorividad») i d'elements de religiositat i devoció («Maravillosidad», «Realividad»), que anirien de la mà d'un model social correctiu i conformat en uns valors que acontentessin notables i prohoms. Així, una persona amb un alt coeficient de religiositat, fidelitat matrimonial, rectitud i sentiment de bona esperança tindria més probabilitats de triomfar en societat que una persona amb una altra mena de sensibilitats.

En canvi, les facultats cognoscitives sobre el medi físic, en el sistema de Cubí (1852), només circumscriuen els processos mentals relacionats, entre altres, amb el càlcul numèric («Contatividad»), la mesura del temps i del ritme («Duratividad»), la distinció de formes i el reconeixement fisiognòmic («Configuratividad») o l'habilitat per predir successos («Movimentividad»). Les facultats «contactives» que marcava Cubí també es limitaven als aspectes més

bàsics de la percepció: «Tactividad», «Visualividad», «Auidividad», «Gustatividad», «Olfatividad».

Cubí no havia dissenyat el seu sistema frenològic per millorar o corregir cap funció desajustada, sinó per seleccionar els individus segons el seu estatus qualitatiu. Només cal acudir a la definició que el mateix Cubí fa de la seva disciplina i que Pla recull sarcàsticament en una de les seves novel·les:

(...) danos la Frenología acierto en la elección de gobernantes, de marido o esposa, de amigos, compañeros, criados, por cuya razón no hay estado ni condición alguna a la cual no sea supremamente útil esta ciencia (Pla 1951).

Cubí (1848, 1852) considerava que la frenologia podria reajustar qual-sevol organització política aportant dades sobre la població a governar, tant escollint els seus millors líders a partir d'anàlisis específiques com també plantejant reformes socials «a la carta». Tanmateix, entenia que el millor govern no era necessàriament un d'elegit per una majoria democràtica, sinó el representat per una elit retallada interessadament per uns patrons que la frenologia podia legitimar segons certs criteris de pretesa científicitat.

Nogensmenys, molts defensors de la frenologia l'assimilaven a una disciplina al servei d'un reformisme d'oposició a les polítiques conservadores del govern espanyol, partint de la idea que la frenologia s'orientava cap a la millora dels individus, no de tots els individus, és clar, sinó d'aquells més capacitats i preparats per canviar positivament. No és casualitat que fos molt reclamada pels reformistes a mitjan segle XIX, aportant un coneixement sobre la conducta i la personalitat humanes i la seva organització social —unes premisses que, tot sigui dit, s'arrelaven a l'antic pensament il·lustrat que tant havien combatut d'antuvi.

La visió naturalista que pretesament volien transmetre amb fonaments frenològics també explicava la societat amb metàfores organicistes. Partint del cervell com un òrgan que combina la suma de totes les facultats humanes, com si fos una analogia d'una república assembleària, el cos actuaria com la mediació funcional i aplicada d'un nou model social resultant d'aquella deliberació cerebral, en la qual cada àrea específica hauria participat igualitàriament amb la seva veu i vot. Aquesta semblança entre el cervell com a societat i el col·lectiu de facultats mentals com a votants d'una acció conjunta s'apuntaria subtilment en les teories de Mata i Monlau, però en Cubí resulta molt més ambigu. Segons aquests tres autors, si tots els éssers humans comparteixen el mateix òrgan que gestiona totes les funcions mentals, tothom hauria de tenir la mateixa probabilitat de canvi. Així doncs, com més nobles siguin les seves necessitats, més ennoblit serà l'esperit d'aquells individus que controlen la societat; per contra, com més baixes siguin les seves passions, més degradat serà el model social integrat pels seus gestors (Nofre 2007).

Com a resultat d'una correcta manifestació de les satisfaccions morals, continuant amb les explicacions frenològiques dels citats autors, tindríem les més valuoses obres d'art; dels èxits del coneixement intel·lectual naixerien les ciències. En canvi, en aquest model no semblen tenir cabuda els pensaments contraris al model ideal que s'està cercant, no dona explicació sobre l'home, només planteja *un món millor*, obviant la suposada natura fosca o primitiva que sí que es contemplava en el sistema classificatori de Gall.

Idealment, caldria pensar que la frenologia contribuiria a millorar l'individu manipulant certs factors ambientals que permetessin fer prosperar aquelles capacitats més o menys desenvolupades de l'home. Al cap i a la fi, aquestes idees que fonamentaven la base de la frenologia casaven perfectament amb el desig de renovació dels sistemes educatius de l'època, enfortint les funcions mentals més deficitàries amb l'exercici pràctic, per tal de corregir les seves mancances, com si es tractés d'una musculatura atrofiada (Hergenhahn 2001). Per tant, la instrucció pertinent d'un individu en condicions favorables condicionarà l'avançament d'una millora social, en cas de revertir aquests canvis en molts ciutadans alhora.

Si acceptem aquest relativisme socioambiental, la presumpció que totes les facultats de l'home tinguin el mateix valor (o dret a existir) ja queda en dubte. Per als frenòlegs catalans, encapçalats per Cubí, el deure humà és aconseguir que totes les facultats convisquin equilibradament respectant-se les unes a les altres en una justa mesura, evitant que unes dominin sobre les altres. Però, si és així, tampoc no té sentit demanar que unes capacitats il·lustrin les altres precisament a causa de la seva especialització funcional. Ingènuament, es vol fer pensar que els instints no acabarien per sucumbir als dissenys de les àrees morals per la seva manca de capacitat d'elecció racional; o potser fóra a l'inrevés. Imposar un ideal social, per tant, comportaria l'anul·lació d'unes àrees en benefici d'unes altres i l'escatainat d'equilibri igualitari seria molt poc realista al resultat final.

La ciència frenològica no amagava el seu interès a subratllar les diferències individuals i posar l'èmfasi en la intrínseca relació entre teoria política i factors socioeconòmics. I ho feia posant a l'abast de tothom una ciència assequible, pràctica, barata i intel·ligible que conferia una eina senzilla per exercir un control social sota el crèdit d'unes millores psicopedagògiques. No fou per atzar que les classes burgeses fossin les més receptives davant d'aquesta disciplina, atès que els objectius de la frenologia eren el reflex d'una lent entre el desig de poder i l'emergència i influència d'una societat cada cop més industrialitzada i deslliurada de les polítiques feudalistes d'antuvi.

La frenologia, com totes les ciències socials, no era més que el mirall del *zeitgeist* del moment, però a Catalunya va néixer en concret sota l'aixopluc d'una burgesia oprimida per un Estat endarrerit. Però la frenologia ca-

talana no va saber fornir prou bé el seu programa social, deixant-se guiar per un atribolat pensament liberal que aplicava ambiguament els seus fonaments reformistes que igual beneficiaven les elits d'una vessant política com també de la seva contrària.

Veiem aquesta amfibologia amb un exemple extret d'un article signat per Francisco Ramos l'any 1846, en què es critica un dels cursos que Cubí havia presentat a Madrid. En aquest escrit punyent, l'autor ataca de manera ferotge el «bonisme» utòpic amb què es volia corregir una natura «esguerrada» en l'àmbit educatiu i penal:

Por otra parte, la mala educación cunde en las clases bajas de la sociedad, y en las clases bajas de la sociedad no puede cundir la frenología. Las clases bajas se entregarían al fatalismo, y con decir que su organización los dirigía a lo malo, querrían hallar disculpa a sus crímenes. (...) Dejémosnos de frenologías, pues el que robó una vez, robará la segunda con cautela, y siempre cuando le cobije la impunidad (citat a López 2000).

Les dures paraules de Ramos qüestionen l'efectivitat correctiva de la frenologia, però dóna la raó a les teories que afirmen que el tarannà esbiaixat de la naturalesa del criminal és molt difícil de canviar, sentenciant encara més la possibilitat de redempció del delinqüent. Aquest, segons Ramos, sabedor de la seva impunitat, es revelaria argumentalment com a víctima d'un determinisme innat. De retruc, relega les millors condicions de vida social a les classes benestants, que són, segons dicta la frenologia, les millors capacitades. Aquesta opinió contra i a favor de la frenologia posava de manifest la difusa frontera entre psicofisiologia i filosofia moral i, de passada, feia més evident el seu deute amb els postulats degeneracionistes de Nordau, Lombroso i Moral en matèria antropològica, la influència del darwinisme social segons les interpretacions de Spencer i el pensament eugenèsic de la mà de *sir* Galton, les quals van impregnar gran part de les campanyes higienistes de Catalunya al segle XIX.

L'ambigua plasmació social de la frenologia, doncs, era igualment atractiva tant per als conservadors que la defenestraven com per als reformistes que l'abraçaven, perquè permetia justificar una distinció natural entre classes i aïllar uns trets innats que impel·lien cap al crim o cap a la bogeria, deixant en mans de la nova burgesia la capitalització d'una resolució social. Les teories derivades de la frenologia legitimaven que la burgesia es convertís en agent del progrés i que l'aristocràcia ho fos de la tradició, segons el cas, però sempre vetllant per la salut pública i la seguretat ciutadana.

Conseqüentment, l'explicació frenològica sobre l'ésser humà donava arguments a l'ascens de les elits i inhibia l'igualitarisme social. Només cal acudir als sistemes de classificació de Gall, Cubí i altres frenòlegs per constatar la manca de valors comunitaris com la solidaritat, homogeneïtzant una ciència idònia pel desenvolupament de l'autoritarisme personal i la superació individualista.

La burgesia catalana, en resum, havia trobat al si frenològic una disciplina per bastir la seva diferenciació respecte del govern que l'oprimia. Però l'almoïna a pagar continuava sent la població civil sota el control d'uns sobre els altres.

«Necesario es combatirla, y combatirla con fuerza»: fi de la frenologia catalana

La introducció de la frenologia a Catalunya no va estar exempta de polèmica, com ja hem vist. Lligada a l'oposició política davant la Restauració monàrquica, molts defensors de la nova ciència van haver d'esforçar-se superlativament per moderar la seva posició, evitant conflictes amb l'ordre conservador espanyol que sovint els va acusar de propagar l'ateïsmes i un pensament excessivament materialista sobre l'ésser humà. Cubí va ser un dels afectats per la censura catòlica, com demostra l'afer de Santiago de Compostel·la (Cubí 1848).

Tot i el prestigi inicial que va gaudir a mitjan segle XIX juntament amb altres disciplines com el mesmerisme —precursor de les teràpies amb hipnosi—, la fisiognomia i l'homeopatia, la frenologia va caure ràpidament en el descrèdit a causa d'una sèrie de crítiques sobre els seus principis epistemològics que podem resumir en sis punts:

1. La frenologia era una ciència centrada exclusivament en el cos i no en la persona, partint d'una idea determinista i excessivament organicista de la ment. Les condicions particulars de l'individu no tenien cabuda en les teories generals de la frenologia, un punt feble que va ser explotat pels interessos d'un reformisme social contrari als plantejaments polítics del país en aquell moment.
2. La frenologia fou utilitzada en campanyes d'higienisme social emparant-se en una dimensió clarament moralitzant, justificant amb arguments naturalistes la vessant esgarriada d'uns determinats sectors poblacionals, en contrast amb la superioritat mental d'altres individus de l'alta societat.
3. La frenologia proveïa d'una filosofia social i d'una guia per a la superació individualista, donant més èmfasi als trets extremadament positius de caràcter i obviant o moderant els negatius, que només tindrien validesa per encausar els comportaments anòmals o esbi aixats.
4. La frenologia era una ciència fortament classista i segregacionista, que planteja de base que les persones neixen amb característiques diferents, tot i provenir d'una naturalesa comuna. Com a conseqüència, s'afirma que la diferenciació és connatural entre alguns

individus de la societat i que aquesta està dividida entre classes per raons de superioritat psíquica i moral.

5. La frenologia no aprofundia més enllà de l'estructura cranial per entendre els motius etiològics que exposava en les seves teories. Es limitava a servir una anàlisi descriptiva, però no a trobar una explicació satisfactòria sobre les causes. Així doncs, no donava cap resposta per a l'àmbit terapèutic, sinó només prescripcions sense suport experimental.
6. La frenologia se sustentava en una hipòtesi associativa, però no aportava resultats concloents, ni podia demostrar empíricament l'existència d'unes funcions clarament delimitades entre les zones corticals, ni tampoc una relació directa amb la forma cranial. A més, s'estava posant en evidència que, al marge de qualsevol entrenament o diagnòstic definitiu, certes funcions neurològiques es podien regenerar malgrat la gravetat d'algunes lesions, un fenomen que la frenologia no podia explicar davant l'auge progressiu de les neurociències.

Sobre aquest punt, quan Marià Cubí va «descobrir» la frenologia, feia temps que les bases teòriques promogudes per Gall i Spurzheim estaven superades i sentenciades: Pierre Flourens, per exemple, ja havia desmentit l'any 1843 que el cerebel fos l'òrgan de l'instint sexual, com apuntava Gall, sent identificat com el responsable de les funcions motrius (Hothersall 2005). Les crítiques llançades des del sector religiós —com les de Jaume Balmes i Riera i Comas contra Cubí— van ferir mortalment l'apreciació pública de la frenologia, un fet al qual s'afegí la seva caricaturització en divulgar-se popularment entre xarlatans i suposats professionals sense cap formació científica, com posa de manifest un conegut sànet de Bretón de los Herreros estrenat l'any 1845 amb el títol de *Frenología y magnetismo* (Siguan 1981).

La progressiva hegemonia d'altres ciències va marginalitzar ràpidament la frenologia, sense rebre el suport que s'esperava del poder polític i social que, tanmateix, havia fet millors aliances entre l'elit mèdica. La professionalització de psicòlegs i metges apartà sense miraments la frenologia, impeding el seu desenvolupament i accés als àmbits acadèmics. Havent-se consolidat el laboratori com un espai exclusiu per a la investigació científica, la frenologia no podia competir contra disciplines més preparades i convincents. Acusada de farsa per uns i de pseudociència per altres, la frenologia va ser eclipsada de mica en mica, fins a desaparèixer totalment del cercle públic a la fi del segle XIX. Des de les càtedres de poder institucional, però, la persecució contra la frenologia adquirí lectures gairebé polítiques, atès que arribava avalada per intel·lectuals liberals i atemptava contra els ideals morals i religiosos afins al règim monàrquic.

Prova d'això són els punyals verbals que el citat Francisco Ramos dedicà a la proposta frenològica de Cubí, situant-se amb reticències en el grup d'incrèduls davant del bàndol dels farsants:

Aquellos a sus teorías las llaman ciencia; éstos es preciso que la llamen farsa (...). No es ciencia, no puede ser ciencia porque no siempre y en todos los casos los resultados corresponden a los principios. No es farsa, no puede ser farsa, porque alguna vez los principios se ven confirmados por los hechos.

Ahora bien, ¿la palicación práctica de esta teoría puede, debe conducirnos a algún resultado ventajoso para el hombre o para la sociedad? No. Cuando las protuberancias exteriores no siempre corresponden al desarrollo orgánico, cuando estas señales no son infalibles, ¿a qué ocuparnos de establecer un sistema falaz, un edificio sobre arena, un castillo en el aire? Nosotros combatimos la teoría frenológica, no tanto por absurda, cuando por inútil. Lo que es inútil debe desecharse.

(...) Si la frenología falla en sus juicios, si alguna vez sus señales son equívocas, esta teoría es un mal en la práctica, y es inútil. Es un mal si basada en ella la educación se hace al hombre caminar guiado por una señal falsa, por una senda distinta que la que le conduce a la gloria; y es inútil, porque la hipótesis de que acierte en algún caso, va acompañada de la hipótesis de errar en otros, y esto conduce a la incredulidad. No teniendo fe en ella, se inutiliza la teoría. Como sus juicios son fatales, si se cree en ellos siempre es un mal en la aplicación práctica; si no se cree, siempre se hace inútil. Esta teoría pues es un mal, y es inútil.

(...) Si hay motivo para la duda, y si existe vaguedad en la práctica cuando quiere aplicarse a cosas tan importantes como a la educación y el sistema penitenciario, *necesario es combatirla, y combatirla con fuerza* (extret de López 2000; les cursives són nostres).

Ramos, apuntant la frenologia com un perill públic de primer ordre que cal combatre sense compassió i amb força, no pot dissimular la preocupació que es notava en l'ambient davant d'una proposta que podia fer trontollar els principis i valors d'una societat caduca i ancorada en el conservadorisme tradicionalista. La frenologia donava arguments per demostrar les diferències entre els pobles enemistats, esdevenint així la màxima alarma de Ramos i el seu cercle d'acòlits. Cubí, protegit pels seus clients i deixebles de l'alta burgesia catalana, semblava arribar a la capital de l'Estat espanyol proveït d'una eina capaç de legitimar la necessitat d'un canvi social des de l'educació, el vot democràtic i la igualtat d'oportunitats.

Malauradament, la concepció esbiaixada sobre la naturalesa comuna dels individus no va ser atesa convenientment. Els representants catalans de la frenologia, i Cubí al capdavant, van ser castigats amb el descrèdit general en excedir-se en la seva ambició social, reduint la capacitat de canvi a unes poques ments privilegiades que estarien determinades més per la seva condició econòmica que no per fonaments merament psíquics. En conseqüència, les

elits dels millor escollits per la frenología toparen amb un granític tòtem inamovible, erigit per un Déu i un reialme que no atendien a raons. O és que potser ambdós temien la temptadora interpretació que suggeriria disposar d'un crani absolutament llis.

Bibliografia

- Carpintero, H. (1996), *Historia de las ideas psicológicas*, Pirámide, Madrid, pp. 433-436.
- (2004), *Historia de la psicología en España*, Pirámide, Madrid, pp. 62-64.
- Cubí, M. (1848), *Polémica religioso-frenológico-magnética*, José Tauló, Barcelona.
- (1852), *La Frenología i sus glorias*, Imprenta Hispana, Barcelona.
- Domènech, E. i Sáiz, M. (1996), *Mariano Cubí y la frenología*, a Sáiz, M. i Sáiz, D. (coord.), *Personajes para una historia de la psicología en España*, Pirámide, Madrid, pp. 151-165.
- Gall, F. J. (1825), *La frenología*, a Ferrándiz, A., Lafuente, E. i Loredó, J. C. (eds.) (2008), *Lecturas de Historia de la Psicología*, UNED, Madrid, pp. 135-137.
- Hergenhahn, B. R. (2001), *Introducción a la Historia de la Psicología*, Paraninfo, Madrid, pp. 249-252.
- Hothersall, D. (2005), *Historia de la Psicología*, McGraw-Hill, Mèxic, pp. 79-87.
- López, J. M. (2000), «Nuevos datos para el estudio de la difusión de las doctrinas frenológicas en España (1840-1850)», *Gimbernat*, 34, pp. 111-128.
- Nofre, D. (2005), *Una ciència de l'home, una ciència de la societat: frenología i magnetisme animal a Catalunya, 1842-1854*, tesi doctoral dirigida per Agustí Nieto, Centre d'Estudis d'Història de les Ciències (CEHIC)/Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), Barcelona.
- (2006), «En el centro de todas las miradas: una aproximación a la historiografía de la frenología», *Dynamis*, 26, pp. 93-124.
- (2007), «'Saber separar lo bueno de lo malo, lo cierto de lo incierto': La frenología y los médicos catalanes, c.1840-c.1860», *Scripta Nova*, 11 (248).
- Parellada, D. (1986), «Sobre la tipologia cranioscòpica del doctor Baldomero Comulada», *Gimbernat*, 6, pp. 271-276.
- Peña-Casanova, J. (2009), «Mariano Cubí, la frenología y el Conde Güell», *Fundación Alzheimer, Artículo de interés* (setembre), pp. 1-13.
- Pérez, E. i Tortosa, F. (2006), «Lo psicológico en la primera mitad del siglo XX», a Tortosa, F. i Civera, C. (eds.), *Historia de la Psicología*, pp. 47-59, McGraw-Hill, Madrid.

- Pi i Molist, E. (1860), *Proyecto médico-razonado para la construcción del Manicomio de Santa Cruz de Barcelona*, Tomás Gorchs, Barcelona.
- (1870), *¿Qué relaciones guardan las enfermedades mentales con las formas del cráneo?*, Jaime Jesús Roviralta, Barcelona.
- Pla, J. (1951), *Un senyor de Barcelona*, Destino, Barcelona.
- Rodríguez, S. (1989), «Trayectoria histórica de la psicología en España», a García, L. (ed.), *Historia de la Psicología*, Eudema, Madrid, pp. 435-466.
- Sáiz, M. (2008), «La aportación de la fisiología», a Sáiz, M. (coord.), *Historia de la Psicología*, UOC, Barcelona, pp. 36-42.
- Siguan, M. (1981), *La psicología a Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, pp. 85-92.